

Жорж Ніва

РУЙНАЦІЯ КОМУНІЗМУ

У квітні 1919 р. Олександр Блок прочитав лекцію у щойно відкритій "Вольфілі", Вільній Філософській Академії. Він назвав її "Руйнація гуманізму". Її текст було опубліковано після його смерті у 1921 р. В цьому відомому тексті, що звучить як його останній заповіт, Блок, проголошує кінець віку гуманізму, кінець Людини етичної, політичної, гуманістичної і прихід Людини естетичної... За кілька днів до вбивства невідомими злочинцями 9 вересня 1990 р. отець Олександр Мень сказав своєму другові: "Хіба ти не бачиш, що я знаю, якою мішаниною заповнено людські голови? Якщо лише кілька з тих, хто мене слухає, якщо навіть один із них пробудиться, то хіба цього замало? Я відчуваю, що так далі тривати не може, принаймні для мене..." Руйнація комунізму перегукується з руйнацією гуманізму, яку Блок гостро сприйняв на самому початку століття. Отець Мень був одним із тих, хто сприйняв та прискорив руйнацію комунізму. Однак він був песимістом і одного разу сказав: "Настає той день, коли ми зможемо говорити вільно. А що, коли нам нічого буде сказати?" Чи є це застереження проявом болю людини, яка бореться сама проти більшості? Чи нам слід сприймати це серйозно, оскільки воно відповідає сьогоденній ситуації? Почнемо з аналізу вирішальних подій у Росії за останні два роки.

Протягом десятиліть боротьби з комунізмом Захід бажав його поразки, проте велика частина Заходу в різні часи та в різних країнах: була в захопленні від комунізму і навіть сталінізму. 21 серпня 1991 р. комуністичний режим упав. Маса в Москві відмовилась приєднатися до путчистів, які репрезентували повернення до радянського комунізму. Того дня свобода думки творила історію, а гігант упав. Особисто для мене це була драматична подія, яка не лише підтвердила більшість моєї роботи про дисидентів, але змінила моє життя як

славіста. Падіння цього гіганта нагадало мені одну подію, свідком якої я був у вересні 1990 р. у Тбілісі: я прибув до Тбілісі того самого дня, коли натовп зібрався на головній площі грузинської столиці для того, щоб скинути пам'ятник Леніну. Природно, вони не змогли: 23 тонни нелегко скинути; однак об одинадцятій вечора міська влада вирішила надати натовпові допомоги, а о другій ранку ідол упав і розсипався, а натовп, включно зі мною, кинувся за уламками. Наступного дня нічого не залишилося.

Те, що трапилося тоді в Тбілісі з пам'ятником Леніну, звичайно, неможливо щодо соціального, морального, ментального гіганта комунізму: багато залишилося від нього навіть після його падіння. Проте саме падіння не є лише епохальною подією, але воно змушує нас переосмислити та переглянути наше історичне мислення. Наше розуміння Росії викувалося двома століттями, швидше, поверхневих знань про цю країну. Відома книга Кустіна (Custine) *"Росія 1839 року"* відіграла, наприклад, вирішальну роль у Франції: її надихнула сильна ненависть, базована на поверхневій оцінці людини, що навіть не знала російської мови і активно симпатизувала Польщі. Джордж Кеннан (Kennan) у чудовій маленькій книжці *"Маркиз де Кустін і його 'Росія 1839 року'"* написав, що "навіть якщо ми визнаємо, що *'La Russie en 1839'* була не дуже гарною книжкою про Росію 1839 року, нас поставлено перед турбуючим фактом, що це була прекрасна книга, можливо, до речі, найкраща з книг про Росію Йосипа Сталіна і непогана книга про Росію Брежнєва і Косигіна". Що це значить? Це значить, що Кустін був і все ще залишається ключем до розуміння Росії включно з комуністичною Росією або російським комунізмом того часу, коли Кеннан писав свою

книгу, 1971 року. Чи змінилося це за двадцять років? Не зовсім.

Хоча Кустін був сліпим щодо народження великої російської культури саме за часів Миколи I, його теорія Росії як країни, приреченої на шпигунство, бюрократичний деспотизм і грубе пригнічення особистості, все ще активна у нашій уяві. Річард Пайпс (Pipes) подав це інакше в його книзі про *Росію під старим режимом*: країну із ще більшою кількістю поліції та зростаючою жорстокістю. Теорія Кустіна була активною з двох сторін — з західної, але і зі східної, російської сторони, провокуючи не лише гострі відповіді, але й певного роду ідеологічну контратаку. Випадково в одній із сцен своєї книги Кустін зустрічає таємничого російського дворянина, ким, дуже ймовірно, був Чаадаєв, найвідоміший із вражаючої серії самоненависників — *heautontimorumenos*, називали їх греки, — яку Росія породила...

Проте не будемо розглядати ані Кустіна, ані тієї проблеми, чому Кустін був неправий 1839 року і правий століттям пізніше. Я вважаю, що сьогодні щось вирішальне сталося в Росії, і що це посилення на Кустіна потрохи стає застарілим. Його все ще використовують, оскільки міфи важко розвінчувати; однак прокляття над Росією могло вже зникнути. Навіть такий скептичний історик Росії як Річард Пайпс визнає це зараз. Кустін стає застарілим, бо ця тенденція до зростаючого деспотизму зараз відкинута. Її відкинута, оскільки повільна еволюція радянського суспільства породила нові потреби і вимоги. Радянське суспільство прагнуло до чогось іншого, що було чужим для нього, однак започаткувалося в самих його надрах. Через це нерішучі реформи Горбачова, що розпочалися певного роду укріпленням поліції в стилі Андропова, потім просунулися до послаблення апарату та поступки громадянському суспільству *in status nascendi*, зайшли набагато далі, ніж думав автор: як маг-початківець, Горбачов не був здатний підкорити собі рух, який він вивільнив, бо суспільство вимагало більшого й різко відмовилося від повернення до насильства проти менших складників імперії (в Грузії, Вірменії та Литві) і вимагало не відродження Партії, а її розпуску. Що було вирішальним у серпні 1991 р., так це переважно ненависть до Партії, однак, можливо, не лише це, але й вимога перетворення Росії. Стало очевидним, що Росія була більш готова

до демократії, ніж думали, говорили та повторювали тисячі гасел. Починаючи з 1989 р., російські виборці досить розумно користувалися своїми свободами і проголосували проти тих, хто підтримував тоталітаризм. Квітневий референдум 1993 р. став підтвердженням політичної розсудливості, яка, на мій погляд, значно перевищує проникливість політичних лідерів цієї країни. Парламентські лідери були майже впевнені, що їх спроба зупинити демократичні та економічні реформи Єльцина вдасться, якщо вони додадуть питання, яке стало питанням номер 2 у затвердженні економічних реформ. Відповіддю на це була переважна більшість голосів за Єльцина і трохи менша кількість голосів за реформи. Незважаючи на хвилюючу ситуацію, виборці у квітні відхилили демагогічні аргументи тих замаскованих противників реформ, які активні на політичній арені Росії сьогодні. Як це можна пояснити?

Мені здається, що розвиток комунізму в собі самому містив самозаперечення. Радянський комунізм було створено на ідеалі "нової людини" (що походить від секуляризованої версії християнства, уславленої з двадцятих і режимом, і *a contrario* його ворогами, хто, між іншим, не менше вірив у цей міф) на тій догмі, що сила може забезпечити повну політичну підкореність, на філософії сцієнтизму (пов'язаної з активною деструкцією релігії) та на філософії "перманентної змови", зневіри до будь-яких позитивних достоїнств або дій інших і постійної млітаризації розумів. Проте завдяки своєму "сцієнтистському" компоненту комунізм розвивав освіту, як ідеологічну, так і технічну. Надзвичайно велика система технічних інститутів покрила країну. Такі сибірські міста, як Красноярськ, який я відвідав у березні 1993 р., є вражаючими конгломератами інститутів та галузей виробництва.

П'єр Паскаль (Pascal) пояснював ріст революційних сил у 1910 — 1914 роках ростом "нової демократії" (це був вислів Леніна), тобто середнього класу вчителів, ветеринарів, інженерів та спеціалістів-робітників, який вже більше не міг терпіти застарілих форм старого режиму. Це було, на його думку, більше питання формальної стійкості, і помилкою режиму було відкласти одні реформи, приймаючи інші: автократію було застосовано до старих

Події жовтня 1993 р. і загальні вибори наступного грудня не змінили моєї позиції радикально, однак стало ясно, що незадоволення в країні може виразитись у певного роду фашизмі. Той факт, що країна змогла прийняти нову конституцію та відмовилася від громадянської війни, підтверджує цю проникливість. Погані результати реформаторів показали, що стара "ліберальна" інтелігенція нездатна взяти на себе політичну відповідальність.

соціальних ритуалів, які новий клас масової інтелігенції тепер вважав нестерпними.

Щось подібне трапилося за Брежнєва: ослаблений "тоталітарний режим", який не був вже абсолютно тоталітарним, але зберігав старий формальний вигляд тоталітаризму. Важливо зазначити, що нова "демократія" не збігалася з так званою радянською інтелігенцією. Інтелігенція, клас професійно зацікавлених в ідеологічній та мистецькій праці, востаннє дала про себе знати під час періоду *перебудови*, що представляв їхнє воскресіння та їхній "найкращий час", проте "нова демократія" досить відрізняється від цього класу, для якої зовсім не характерна певного роду духовна особа, яка не має ніякої спеціальності, але претендує тримати все в своїх руках, що є типовим для російського *інтелігента*. Претензія на свободу передбачалася цим новим класом, але Партія не могла її задовільнити. Ще дивніше та несподівано майже для всіх спостерігачів, пробудження робочого класу після семи десятиріч років ("Робітничу Опозицію" було придушено самим Леніном у 1921 р.) відіграло вирішальну роль: шахтарі Донбасу, Воркута, Кемерово дійсно представляли цю драматичну зміну подій. З самого початку їхні страйки (яке нове явище в Росії!) вимагали скасування статті 5 Радянської Конституції: що полягала в монополії Партії на владу. Ці події були найзначнішими. Їх надихнув Андрій Сахаров; і західна преса тоді цього недооцінила. Те, що можна визначити як "З'єднання солідарності", мало дивний характер, оскільки це сталося між однією людиною та шахтарями, віддаленими на тисячі кілометрів від столиці. Проте ці шахтарі були аристократією радянського пролетаріату, і вони усвідомили свою здатність зупинити функціонування радянської економіки. Досьогодні вони стали найпершими, хто допомагає Президентові Єльцину в його боротьбі з реакційним Парламентом.

Ніхто не передрікав такого роду розвитку в Росії, оскільки коріння радянських міфів виходило зглибоку, навіть більше з розумів антирадянських, ніж із владних кіл самої Росії. Надзвичайний успіх Олександра Зинов'єва на Заході пояснюється не мистецькою силою його сатири, але задовільненням підсвідомого бажання: "ratorgium" задовільнив широку публіку, оскільки він запропонував просту, прийнятну, антиросійську інтерпретацію. Зинов'єв пере-

лучився тепер на дуже логічне захоплення сталінізмом і ворожість щодо новонародженої російської демократії. Його "Катастрожка" була відповіддю-насмійкою на реальність. Тепер залишилися лише прокляття. На жаль, Зинов'єв не один приєднався до хору тих, хто відчуває ностальгію за славною "сталінською ніччю", як Синявський-Терц називає певний вид згубної аури, яка оточує тоталітаризм. Однак це не єдиний факт опору визнанню новизни історичної стадії Росії: іншим міфом є "революція згори". Так звучить назва однієї цікавої книжечки радянського історика Натана Ейдельмана, спеціаліста з російської культурної та політичної історії початку 19 ст. Олександр I подав певну модель "революції згори", але модель невдала, коли він організував Таємний Комітет, що складався з чотирьох молодих людей, яким було доручено виробити потрібні Росії реформи. Найвпливовішим з них був граф Павло Строганов, чийм: учителем був француз Жільбер Ром (Romme), строгий математик з Оверні, який став монтаньяром і покінчив життя самогубством *à la Catón* перед своєю стратою під час подій *Prairial*. Олександр не втілював в життя ані проектів, вироблених Таємним Комітетом, ані планів, складених для нього його швейцарським репетитором Ляарпом (Lahaigre). Революції згори тривали приблизно десять років, і врешті-решт змогли змінити речі, але не розуми... Перебудову Горбачова багато хто розглядав як "революцію згори", а її кінець — як кінець реформ, миттєве повернення до початкових сил, наступним кроком від яких буде повернення до "натурального" деспотизму. Скептицизм щодо російської демократії відіграє свою роль: він є серйозною перешкодою...

Можна, щоправда, сказати: такі аргументи нормальні, проте вони стосуються лише Росії, а нам потрібне пояснення ширшого феномену падіння самого комунізму. Так ми приходимо до наступної стадії: чи був російський комунізм російським, а чи міжнародним? Ці два твердження конкурзували і продовжують конкурувати. Твердження, що російський комунізм був не російським, а запозиченим, розвивалося російськими націоналістами, останнім з яких є Олександр Солженіцин (хоча він робив це дуже стримано і з великою ерудицією), і також противниками російської відсталості, які дорікають, що першою комуні-

Ця назва однієї з останніх книг Зинов'єва є сумішшю російських "перестройка" та "катастрофа". У певний спосіб вона передрікає приход до влади п. Жириновського, російського фашистського демагога-початківця, який набрав 23% голосів на останніх загальних виборах.

стичною країною, на жаль, була Росія. На жаль, саме Росія є для них поясненням поразки комунізму у його довгому шляху. Якби це сталося у розвиненій індустріальній країні, наприклад, Англії, чи була б тоді інша історія? Протилежне твердження блискуче розвинув Микола Бердяєв у його книзі *"Історія та корені російського комунізму"*, написаній 1933 року. Бердяєв пов'язує російський комунізм з російською "релігійною ідеєю", релігійною структурою російського революціонера та атеїста і постійною тенденцією російської інтелігенції до максималізму. "Для західних людей, — каже Бердяєв, — дуже важливо зрозуміти національне коріння радянського комунізму, його детермінізм згідно з російською історією. Знання марксизму тут не допоможе". Презирство по відношенню до Заходу та його меркантильний дух були важливими елементами швидкого засвоєння Росією цієї західної доктрини, відомої як марксизм. Суперечки навколо питання, був Ленін "іноземним імпортом" чи не був, часто були низькопробними інтелектуально. Існувало багато ускладнень з його частково єврейським походженням (виявлене ортодоксальною радянською письменницею Марієттою Шагінян). До речі, він був типовим російським більшовицьким *інтелігентом*, поєднуючим тотальну нерозбірливість у засобах з утопічними видіннями. Російський письменник Солоухін написав книгу про Леніна, яка називається "Читаючи Леніна" і зараз є бестселером, вперше опублікованим в емігрантській пресі. Він був вражений тупим цинізмом Леніна, його заклик до вбивства та грабунку, його маніпулюванням ненавистю. В своєму буклеті "Радянська система в ретроспективі^ або Некрологічне спостереження" (Columbia University, 1993), Алек Ноув (Nove) нагадує нам про головний компонент більшовизму: вивільнення ненависті до інтелігенції та землевласників. До речі, політика Мао під час Культурної революції допомогла нам зрозуміти, чим насправді був більшовизм під маскою столітньої мрії російських революціонерів: після стадії бійні він захищав залишки інтелігенції та технічної аристократії за умов їхньої відданості та підкорення. Михайло Гершензон вже написав у своїй відомій спільній, спрямованій проти інтелігенції книзі, надихнутій Бердяєвим у 1909 р., *"Вихи"*: "Ми не сміємо сподіватися на союз із народом — ми повинні боятися його більше, ніж будь-якої державної влади, і ми повинні благословляти що владу, яка, разом зі своїми багнетами та в'язницями, все ще здатна захистити нас від народного гніву". Сатирик Булгаков показав цю нена-

висть і прихід до влади за комуністичним правилом покидьків населення. Його герой Швондер з *"Собачого серця"* є представником цього нового люмпенізованого пролетаріату, що поводить себе як "гегемон". Новий російський критицизм зараз багато займається аналізом "швондеризму". Сталінські "чистки" були засновані на "люмпенізації" і користувалися підтримкою народу, як правильно підкреслив Олександр Зинов'єв. Страх і ентузіазм взаємодоповнювали одне одного. А надзвичайна соціальна нестабільність була козирною картою, якою Сталін грав з великим умінням. Проте це заснував Ленін, і Солоухін досить справедливо нагадує нам про ленінський заклик до грабунку: "Грабуї награбоване". Алек Ноув під заголовком відповів на питання наступності між Леніним та Сталіним. Сталінізм — це наступність, але *сталініщина* наступництвом не є. Тобто маніакальні та особисто психотичні ексцеси Сталіна не є наступністю. Це сумнівно, і хоча Ноув цитує новеліста Гросмана, він Гросмана не слухає. Гросман виявив, із жахом для себе, спорідненість між комунізмом та гітлеризмом. Від Леніна до Гітлера, від Гітлера до Сталіна існує наступність: культ ненависті, презирство до людини та гуманізму.

Василь Гросман не бачив іншого витоку з ленінізму, ніж повернення до маленьких справ, на чехівський зразок. Ленін, згідно з Гросманом, зберіг головне прокляття російської історії: зв'язок між прогресом та кріпацтвом. І саме в цьому плані Сталін наслідував Леніна. Сталінізм розглядає людину як гвинтик у механізмі; і на День Перемоги, коли Сталін проголосив тост за російський народ, він проголосив його за здоров'я тих гвинтиків, які відіграли свою роль. Історик Михайло Геллер взяв ці два слова, "Гвинтики" і "Машина", за назву своєї книги про функціонування комуністичного тоталітаризму в Росії та про створення "радянської людини".

Однією з найкращих книг, які було коли-небудь написано про радянську людину, є свідчення поляка Херлінга Груджинського (Grudzinski), *Inny Swiat*, або "Інший світ". Це не довідник з тоталітаризму, але спогади польського *зека*. Книга надзвичайно гуманна та глибока, без будь-якої ненависті, навіть з любов'ю до російського народу. Автор описує більшовика у таборі, чоловіка на ім'я Горцев. "Для сотень тисяч торцевих більшовизм є єдиною релігією та єдино можливим ставленням до решти світу, оскільки його було по краплі влито в них з самого дитинства. Для торцевих втрата їхньої віри в комунізм, їхньої єдиної віри у своє життя, було б рівнозначною втраті

їхніх п'яти основних чуттів, які дозволяють їм ідентифікувати, визначати й оцінювати оточуючу реальність". Горцев є колишнім суддею та катом, якого повільно знищено в'язнями його бараку за мовчазної згоди керівництва табору. Один образ у книзі Груджинського є дуже яскравим: через погану дієту багато в'язнів тимчасово осліпли: щовечора при заході сонця вони нерішуче ходять, як сліпі, махаючи руками, як крила метеликів у напівтемряві. Безсумнівно, комунізм на його фанатичній стадії був тимчасовим засліпленням. Однак, я думаю, на цій стадії ці ознаки властиві не лише комунізму: вони є спільними для будь-якого сліпого фанатизму в його найвищій стадії. Щодо комунізму, то це тривало ще тридцять років після його кульмінаційного моменту. Воно могло ослабнути, проте не змінитися. Тобто комунізм все ще зберігав осередя фанатизму навіть в його послабленій формі, навіть тоді, коли він здається гуманізованим, що колись Олександр Дубчек вважав можливим. Вацлав Гавел (Havel) усвідомлює цей парадокс, що справді є парадоксом.

Захід десятиліттями боровся проти "Імперії зла", як говорив президент Рейган, проте коли ця Імперія зла впала і зникла, а Захід був щасливий, багато навіть почало жалкувати за комунізмом, не в його ідеологічній, а в його імперській формі. Позбутися згубної спадщини цієї імперії надзвичайно важко навіть чисто з матеріального боку. Деяким країнам довелося відновлювати демократії, іншим доводиться демократію створювати. Деяким невеликим націям надано можливість перший раз в історії досягти незалежності, і вони у різні способи ризикують, щоб такою можливістю скористатися. "Це не їхня провина, — каже Гавел, — що можливість прийшла через десятиліття або навіть століття після того, як вона прийшла до інших націй". Це дуже важливий момент: народи на землі живуть на досить різних стадіях Історії. Як відомо, кілька тисяч ще живуть у передісторичному часі. Популярною ілюзією на Заході є віра, що світове село Маршалла МакЛугана (McLuhan) зараз живе в той самий історичний момент, бо "всі" дивляться більш-менш однакові телевізійні програми. Не було б більше помилок, ніж ця; і в Європі під загальним поняттям пост-комунізму, особливо у колишній Югославії, зараз ми є свідками масштабу цієї помилки. Ненависть — це поняття, що зникло із західного горизонту. Хвороба універсалізму — ось хвороба Заходу. Вона може принести нові нещастя. Як каже Гавел, народи своїми різними шляхами намагаються

виправити історію, нещастя, спричинені Ялтою, а перед Ялтою — Версалем, і навіть попередніми поділами цього світу. Світова матеріальна цивілізація не виключає окремих культур, які чинять опір об'єднанню і заперечують взаєморозуміння. З певної позиції, хоча це може звучати, як святотатство, можна висунути ідею, що від християнства (як його розуміє римський католицизм, починаючи з Константина) до Ісламу, від Ісламу до комунізму, від комунізму до імперіалізму Об'єднаних Націй ми можемо спостерігати різні види тої самої тенденції до універсалізму.

Я зобов'язаний тут для більшої логіки зацитувати Адама Міхніка (Michnik). "Працький рух, який був натхненником і свідком цілого покоління, перетворився на об'єкт висміювання, символ комуністичного обману. (...) Ми повинні пам'ятати, що комунізм не народжувався ні 1945 року, ні 1939 року. Ми повинні серйозно сприймати мотиви тих, хто вірив у комунізм". Люди на Сході якийсь час були переконані, що "Західна цивілізація закінчилася, і тому, наслідуючи приклад Римської Імперії, капіталізм зруйнується під натиском енергійних варварів зі Сходу". Міхнікова позиція захисту сьогодні є яскравим прикладом: боротьба проти комунізму була також і ідеологічною але вона була й важким визволенням від стійкого та обтяжливого "Центрального Комітету в нашому мозку", як Андре Глюксман (Glucksroan) колись його назвав. Тепер народилося нове покоління, яке зневажає складну боротьбу попереднього покоління проти власного потягу до союзу і тоталітаризму. Але, звичайно, ця спокуса може повернутися іншим способом, можливо, в інших частинах світу, або в суспільствах, переконаних у власній відсталості. Відсталість, відчуття образи та утопізм, можливо, породять знову інші види ленінізму, тобто утопічного і мілітаризованого деспотизму. Тверджені, подібних до твердження колишнього марксистського радянського журналіста Олександра Янова, який зараз є американським спеціалістом-політологом, треба уникати. Янов, який зробив кар'єру в Америці на відвертому викритті російського фашизму, класифікація якого, за ним, починається з радянських генералів і закінчується такими російськими націоналістичними письменниками як Солженіцин, зараз захищає тип американської акції, подібної до вжитої МакАртуром (MacArthur) в Японії після другої світової війни. Нема нічого гіршого, ніж такий тип поблажливого підходу, гіршого у своїх результатах, або дурнішого своїм нерозумінням історії.

Інша спокуса, якій слід чинити опір, — це спокуса забуття. Спрощений погляд зараз превалює: людська історія на всіх своїх стадіях, як кажуть філософи, дискретна, тобто пропонує чіткі альтернативи і переламні точки. Будь-який хибний вчинок може, згідно з цим поглядом, вести до тупика, в якому звинуваченого примушують відмовитися. Цей спрощений погляд, як механічний, так і моралістичний, нехтує психологічною історією людства. Я був приголомшений з різних причин в Росії пристрасним бажанням забуття. Наприклад, університети закрили свої кафедри "радянської літератури", замінюючи їх кафедрами "література ХХ століття", у той час, коли, будучи звільненими від ідеологічного диктату, вони навпаки повинні зайнятися реальним вивченням радянської літератури, радянського законодавства, радянської науки і радянської цивілізації. Це повинно вивчатися зараз, поки пам'ять ще не змінилася, тому що це — частина нашої європейської цивілізації, а не тільки суто російської, а, говорячи ще загальніше, частина нашої світової історії. Можна було б зауважити, що не було нічого жалюгіднішого за бунт африканських студентів московського університету ім. Лумумби після перемоги над путчем у серпні 1991 року. За них більше не будуть платити ні нова демократична Росія, ні бідні африканські держави, які відіслали їх до Мекки комунізму. Вони були пережитками союзу між Третім світом і комуністичною Утопією.

Ще недавно, у 1970-х роках, було проголошено, що Утопія — не умова всередині людини, але вона присутня серед живих людей, і навіть допомагає сформуванню їх. Претензія Хрушова на те, що комунізм був на грані здійснення і наближався до того, щоб обігнати Америку, видавалася смішною лише на Заході. Вона мала майже містичний резонанс у деяких частинах Третього світу, а також проникла і в радянську психіку. Такий погляд на речі змусив природу часу виглядати трохи по-іншому. Лозунг "справжнього соціалізму" був частково цинічним, частково магічним. І справжній утопізм, тобто справжнє скасування часу, було досягнуто у його жорстокому варіанті: довге панування Леоніда Брежнєва. Навіть якщо геронтократичне лідерство було символом довершеної Утопії, як старі кардинали у конклаві символізують вічність у часі. Час було скасовано, громадське і особисте життя спокійно рухалось від однієї річниць революції до іншої, від одного пленуму до іншого, і так далі у

порочному колі, нагадуючи гегелівську порочну нескінченність. Міжпленарне життя було безбарвним, не було життя як такого. Повільно і впевнено ця ослаблена форма комунізму позбавляла країни, якими вона керувала, крові реального життя. Всюди, у кожній сфері діяльності, тіньове життя починало переважати: тіньова економіка, тіньова історія, фальшива релігія. І реальне життя відходило в підпілля, як у літературі та звичаях, так і в економіці. Підпільна мафія керувала цим прихованим життям, а тепер вирвалася на відкрите повітря. Не залишалось нічого автентичного чи справжнього. Після падіння комунізму директор відділу радянської картографії повідомив, що всі карти, які публікувалися протягом більш ніж 70 років, були неправильні — навмисно на початку, ритуально наприкінці, — включно з картографією рік... Ми почули надзвичайні сповіді про величезу брехню у спорті, у стахановському русі; ми відкрили гігантські східнонімецькі підпільні (буквально підземні) фабрики для спортсменів, які підлягали хімічній та гормональній обробці. Реальність більше не була реальністю. Це було не лише у віддаленому минулому, це продовжувалося протягом "перебудови", аж до самого кінця панування Горбачова. Але архіви знищено або нелегально продано західним спеціалістам, і дослідницькі інституції в Росії розірвано на шматки західною спокусою до радянських науковців. Отже, повернення до пам'яті не буде легким.

Мумію Леніна тоді ще не винесли з Мавзолею. Російська преса надрукувала сотні фейлетонів про цю дивну мумію, єгипетський обряд у нашому столітті. Підпільні лабораторії і спортивні приміщення під Мавзолеєм, таємничі кімнати відпочинку для офіційних гостей, які повинні були стояти на трибуні Мавзолею під час парадів, стали темою багатьох "відкриттів". Деякі мої друзі, які ніколи не відвідували Мавзолею, поспішили побачити його, боялись пропустити одне з найдивніших видовищ віку. Я сам бачив Леніна і Сталіна поруч того року, коли я вперше приїхав до Москви як французький студент. Сталіна винесли через кілька місяців. Пуста гробниця Леніна і тисячі радянських ритуальних статуй, які було прибрано, які тепер лежать у величезних кладовищах статуй по всій країні, свідчать про гіганську спадщину комуністичного символізму, тепер беззмстовну, але все існуючу як громіздке кладовище. Немає влади, яка могла б їх конфіскувати!

3 Так було до жовтня 1993 року. Тепер Леніна поховано на церковному подвір'ї у Санкт-Петербурзі.

Персонаж Великого Інквізитора у Достоевського може допомогти нам зрозуміти спадщину комунізму. Цей персонаж був чарівним, поки не став дійсністю. Його Інквізитор говорить Христові: "Ти нам більше не потрібний, іди своїм шляхом, або я тебе арештую і гори тоді заживо на вогнищі". Ми не знаємо, що сказав Сталін своїм колишнім побратимам-більшовикам перед тим, як послати їх на тортури, прилюдне зречення і смерть. Але ідея була та сама: тріумфуюча ідеологія більше не потребує свого засновника, ані ширих і відданих прихильників; вона потребує тільки фанатичних рабів. Шингальов Достоевського додає: вони люблять бути рабами. Синдром Шингальова відіграв величезну роль в історії нашого століття і комуністичного руху, але не до самого кінця, не до перемоги: Ані Тьєн-Ан-Мен (Тієп-Ап-Мєп), ані "вереснева перемога" у Москві не підтвердили це передбачення Достоевського. "Природна" людина зі своєю любов'ю до свободи знову з'явилася у тих місцях, де, на нашу думку, таке явище цілковито зникло. Китай все ще комуністичний, Росія — вже ні. (Це створює невеликі відмінності в нашій західній політиці щодо цих двох країн...). Китай показує іншу стадію комунізму, суміш жорстокого деспотизму і широкої економічної свободи. Якщо Тьєн-Ан-Мен не повториться, чи підтвердить Китай можливість успішного розвитку комунізму, в якому цілу душу не відібрано в людини? Замятін у своєму антиутопічному романі "Ми" показує нас самих: товариші в Ідеальному Місті Великого Благодійника підлягають хірургічній операції, їхню душу забирають, і вони врешті решт чуються вільними... Я гадаю, що Замятинська операція завжди приречена на провал, але вона може бути успішною в межах одного покоління, навіть двох чи трьох.

Не так давно Китай дав нам жахливе відкриття про екстремальну форму комуністичної істерії у її фазі фанатичного марення. Це трапилося під час пароксизматичного періоду так званої Культурної революції Мао (предмета такого ентузіазму в нашому ліберальному суспільстві у той самий час). Китайський дисидент Дзенг Йє (Zheng Ye) після довгого дослідження, в якому він отримав секретну ризиковану допомогу багатьох своїх співвітчизників, у книзі "*Червоне нещастя*" (*Red Disaster*) зробив висновок, що так звані "три роки природного нещастя" насправді були трьома роками "неприродного нещастя" (те саме сталося в Росії у 20-х, а в Україні у 30-х роках). Але голод був не лише навмисний і доведений до граничного цинізму — він також породив риту-

ально організований каннібалізм у деяких частинах країни. Здається, що організаторами були місцеві лідери-комуністи. Жертв Культурної революції було з'їдено під час жорстоких церемоній. Звичайно, їхню плоть було змішано із свининою, так щоб люди могли звикнути до думки і побороти свою огиду. Каннібалізм як екстремальна форма комуністичного фанатизму змушує нас подумати про інші язичницькі релігійні обряди. Російський письменник Андрій Платонов у своєму романі "*Чевенгур*" написав, що люди хочуть з'їсти комунізм як вид причастя. Поетика Платонова повністю базована на матеріалізації таких абстрактних понять, пов'язаних із комунізмом, як їжа, плоть або місце на землі... Дзенг Йє описує три стадії ритуального каннібалізму за комунізму, останньою серед яких є "істеричний" комунізм, коли закомплексованість зникає і "природна людина" врешті решт повністю стирається. Канібальські банкети, таким чином, є останньою стадією знищення класового ворога, якого мусить бути знищено як людську істоту.

Це безпрецедентне дослідження епізоду, який міг би відкрити нам певні підсвідомі основи комунізму, повинне також змусити нас переосмислити релігійну природу комунізму. Багато людей думали, що комунізм походив з християнства. Російський поет Олександр Блок у своїй відомій поемі "Дванадцять" не лише використовує християнські образи (кількість яких дуже велика в російській поезії початку двадцятих), але навіть показує загадкову постать Христа, який проходить напроти дванадцяти вартових. Мій власний учитель та *maitre* П'єр Паскаль (Pascal), французький католик та більшовик одночасно, якому вдалося поєднувати дві свої релігійні професії принаймні п'ять років, думав, що комунізм був поверненням до примітивного християнства, до церкви перших апостолів. В цьому, скажімо, він був послідовником Ламене (Lamennais); проте Ламене писав перед комунізмом. Цікаво, чи не варто було б пошукати ще примітивніше джерело комунізму у передхристиянській релігії, у поверненні до примітивних релігій колективних жертвопринесень козлів відпущення. Французький філософ Рене Жирар (Girard) описав механізми цієї примітивної релігійної свідомості та зв'язок між насильством та священністю у праці "*Приховані речі з часів створення світу*". Дійсно, один російський поет міг би усвідомлювати цей зв'язок з примітивним суспільством. У своїй новелі Борис Пастернак звертається до одного з друзів Живаго з довгою промовою на тему повернення до племен-

Розділ II. ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ КУЛЬТУРИ

ного ладу за часів комунізму. Соціалізм, як пояснює Сімушка, у 19 ст. був переважно світлим співчуттям бідним та слабким; у 20 ст. він став поверненням до племенного життя.

Марк Алданов, скептичний новеліст, який жив та публікувався як емігрант, написав багато оповідань про французьку та російську революції. Він — єдиний новеліст, що обрав дев'яте Термідора за центр своїх роздумів. Що значить Термідор? Троцький нападав на Сталіна як термідоріанець, що було дуже нерéalною, дивною та викривною недооцінкою як Сталіна, так і священності насильства революції. Один з героїв Алданова говорить: "Аура, що може утворитися навколо французької революції, набагато небезпечніша для гуманності, ніж сама революція. Революція колись скінчиться, а от аура залишиться..." В *"Двох революціях"* Алданов додає: "Успіх доводить дуже мало". Ми могли б також перебудувати цю формулу навпаки: поразка доводить дуже мало, принаймні, коли йдеться про міфи, а не про реальність. А комунізм, пов'язаний із сакральністю та священним насильством, має міфічну природу. "Як можна уникнути Терору?" — питає польський історик Броніслав Бачко (Baczko) у своїй книзі про Термідор. Його вразило від-

криття в документах Термідору, що міф "Робесп'єра-короля" відіграв важливу роль: анонімні доноси звинувачували тирана у плануванні одруження з дочкою короля: та власної коронації. Тепер це для нас не дивно: Кім Іл Сунг (Kim Il Sung) є живою версією цього міфу. Комунізм також робить спроби зберегти назавжди насильство свого заснування в певного роду комуністичній монархії.

На закінчення, чи мертвий комунізм? Я схилиюся до такої відповіді: щодо існування в часі, то він міфологічно мертвий, проте, він живий у формі надзвичайних матеріальних та людських руїн, і ці руїни можуть все ще впасти на тих, хто вижив. Лихо комунізму повинне зараз переваритися вільним російським, польським або угорським суспільством, а це — жахлива спадщина. Проте на наступній стадії, з наступним поколінням все може бути навпаки: комунізм буде нарешті повністю мертвим матеріально, але виникне міф. Доки примітивна племенна релігія колективного життя, доки сім'я того, що Жирар називає "жертвним механізмом" все ще приховано в безодні людської психіки, до тих пір небезпека все ще присутня, присутня в нашій підсвідомості.